

MİLLÎ FOLKLOR YAYINLARI : 8
Halk Edebiyatı Dizisi : 4

ARAŞTIRMALAR

I

Yard. Doç. Dr. Nerin KÖSE

ANKARA-1996

BİNBİR GÜNDÜZ'DEKİ FIKRALAR ÜZERİNE (*)

(*) Bu yazı, "II. Mukayeseli Türk Edebiyatı Sempozyumu" (15-18 Mayıs 1996) nda, Çanakkale'de bildiri olarak sunulmuştur.

Bazılarına göre üstünlük duygusunun ve acı vermeyen çirkinlik veya bozuklukların (1); bazılarına göre "klişeleşmiş insan tavırları, bir konuya veya bir hayat tarzına uyamama, kelime oyunları ve olayların normal akışlarında meydana gelen sapmalar"ın, "birbirine zıt veya birbiriyle ilgisiz iki fikrin birleşmesi" (2)nin; bazılarına göre de "iyi ve zevk veren şeylerin normal düşünce sistemini kesmesi" (3) şeklinde tarif edilen "gülme"nin kaynakları ve sebepleri oldukça çeşitlidir. Çünkü, dünyada kendine mahsus görüşü, tebebsümü olmayan bir millet düşünülemez. Kimi zaman mizah yüklü ve zarif, kimi zaman kinayeli, kimi zaman da nefretteñ doğan gülmeyi sağlamak için bir cemiyetin, bir insanın eksik yönlerini bilmek ve o konuda ısrar etmek gerekir. Zira gülme, barutu sosyal motiflerden meydana gelen ve hedefleri haksızlık, adaletsizlik, anormallik olan öldürücü bir silâhtır (4).

Bir toplumdaki yeniliklere, gelişmelere sıkı sıkıya bağılı olduğu düşünölen (5) ve insan zekâsının en belirgin ifadesinden fıkranın ana malzemesi olan gülmenin tarihi, insanın tarih sahnesine çıkışlarıyla birdir. Hiçbir millet yoktur ki, yaşadıkları tarihî süreç içinde kendi problemlerini, aksaklıklarını, acı veya tatlı anlarını anlatan, kısacası, geçmişinden izler taşıyan (6); bu izleri mizahî ve esprili bir şekilde ele alan hikâyeler anlatmamış olsun. Adına "fıkra" dediğimiz ve diğere anlatı türlerinden daha çok hayatımıza girmiş olan bu türün kullanım sahası, oldukça geniştir.

Fıkralar değışik topluluklarda farklı adlarla anılırlar: Epos (Yunan), Baron Munhauzen (Alman), Pulçinella (İtalyan) (7), Gülki, Şorta Söz (Türkmen) (8) mezek (Tatar (9) ve Başkurt), Coruk (Kırgız), Kıssa (Arap)... Yine bütün toplumların sözlü türlerinde olduğu gibi fıkralarında da, her topluma göre değışen belli başlı tipler vardır: Cuha, Behlöl, Telhek (Arap), Birbal (Hint), Daha (İran), Miralı (Özbek), Kemine (Türkmen), Müsfikî (Tacik), Omirbey (Kara Kalpak), Ahmet Akay (Kırım), Abdal Kasım (Azerbaycan), Nasrettin Hoca, Bektaşî (Türkiye) (10)... Ayrıca bu tiplerden her birinin, başka milletlerin fık-

ralarında benzer ya da yakın isimlerle karşımıza çıktığı da olmaktadır. Nitekim Nasrettin Hoca Kazaklar'da "Hoca Nasr", Tacik ve Türkmenler'de ise "Efendi" olarak bilinmektedir.

Türk Halk Edebiyatı'nda sözlü ve yazılı gelenekte yaşayan; yeri geldikçe bir düşünceyi güçlendirmek, birinin ona inanmasını sağlamak veya yanıldığını göstermek, birşeyi açıklamak v.b. sebeplerle anlatılan fıkralar "nükte", "lâtime", "güldürücü hikâye" diye de bilinmekte olup, sonuçta veciz bir anlatımla nüktenin gücünü vurgulamaları ise, başlıca özellikleridir (11).

Diğer halk anlatı türlerimizden daha fazla gündelik hayatımıza girmiş (12) olan fıkraların kullanım sahası oldukça geniştir. Söylenilmek istenilenin direkt olarak değil de, dolaylı olarak ifade edilmesi sebebiyle, özellikle eskiden şehzadelerin eğitiminde başvurulan fıkraların (3) sonundaki "kıssadan hisse" bölümü, çocuk eğitiminde önemli bir yer almasını sağlamıştır. Asıl söylenilmek istenenin bir başka varlığa (kişi, hayvan v.b.) mal edilerek verilmesi; hem gülmeyi, hem de öğretmeyi bir arada tutan özellikte olması, fıkraların tıpkı masallar gibi (14) eğitim aracı olarak kullanıldıklarını ortaya koyar.

Fıkralarla uzun halk anlatı türlerimizde de karşılaşırız. Halk hikâyelerimizin anlatılması sırasında dinleyicilerin yorulması, zamanın daralması ya da anlatının uzaması arasında dinleyicilerin dikkatini toplamak, dinlendirmek ve dinlenmek maksadıyla "karavelli" adı verilen fıkralar anlatıldığı (15), hepimizce malûmdur. Yine meddah hikâyelerinde de (halk hikâyelerindeki gibi), anlatının uzun sürmesi halinde "yabancılaştırma tekniği" dediğimiz bir yola başvurulur. Söz konusu tekniğin yollarından biri de anlatıma ara verildiğinde, hikâyenin o bölümüne uygun veya tamamen farklı bir fıkranın anlatılmasıdır (16).

Bu kadar geniş bir kullanım sahası olan ve ait olduğu toplumun karakteristik özelliklerini aksettiren fıkraların -tıpkı bizde olduğu gibi- diğer milletlerin sözlü ya da yazılı ürünlerinde de karşımıza

çıkmasından daha tabî birşey olamaz. İşte "kadınların vefasızlığı"na dayanan "Binbir Gece"ye bir nazire olarak ortaya çıktığı kabul edilen ve "erkeklerin vefasızlığı". üzerine kurulan "Elfü'n-Nehar Ve'n-Nehar" (Binbir Gündüz) bunlardan biridir. Hicrî 1290 (m: 1873) yılında Fransızca nüshasından dilimize Arap harfleriyle ve Mustafa Hâmi, Ali Raşid, Ahmet Şükrü ve Sait Fehmi tarafından çevrilmiş olan (18) bu külliyyattaki masallar, Keşmir Hükümdarı Turan Beg'in kızı Farahnaz'ın gördüğü rüyaya dayanarak erkeklerin vefasızlığına inanması ve bütün taliplerini geri çevirmesi üzerine dadısı tarafından "fikrinin yanlış olduğunu göstermek"* için anlatılmıştır (19). Külliyyatta yer alan masallar, güneşin doğuşuyla başlar, batışına kadar devam eder. Ancak konumuzun adından da anlaşılacağı gibi maksadımız, söz konusu külliyyattaki masalların değil, bu masalların anlatılması sırasında başvurulan fıkraların incelenmesidir. Bu itibarla Binbir Gündüz'deki fıkraların masallar içindeki konumları, fonksiyonları, yapısı, maksadı, tipleri ve önemi söz konusu edilecek, yeri geldiğinde diğer halk anlatı türlerimizdeki akisleri üzerinde durulacaktır.

Külliyyatta toplam 7 tane fıkra tesbit ettik. Bunların 4'ü anlatıların sonunda, 1'i başında, 1'i de içinde yer almaktadır. Fıkraların 1 tanesi ise diğerlerinden daha farklı bir konuma sahip olup, Binbir Gündüz'ün en başında bulunmaktadır.

Söz konusu fıkraların fonksiyonlarına bakıldığında bu hususun, buldukları yer ile doğrudan bağlantılı olduğu ortaya çıkar. Nitekim külliyyatın başında yer alan ve Keşmir Hükümdarı'nın kızı Ferahnaz'ın gördüğü rüya (20), masalların anlatılmasına bir zemin olma niteliğini taşımakta olup, külliyyatın ortaya çıkış sebebini açıklar mahiyettedir. Çünkü sözü edilen rüya üzerine Farahnaz, pekçok talibi olmasına rağmen hepsini de reddeder ve kimseyle evlenmek istemez. Bunun üzerine babası Turan Beg derdini, kızının dâyesine açar. Farahnaz'ı çok seven dâyesi ise prensese "erkeklerin sanıldığı gibi vefasız olmadıklarını isbat etmek için "günler boyu devam edecek hikâyeler

anlatmayı uygun bulur (21). Dikkat edilecek olursa bu rüya-fıkra, anlatıların "hikâye içinde hikâye" ya da "çerçeve hikâye" denilen (22) şekilde gelişmesini temin eden bir unsurdur. Çünkü külliyyattaki bütün hikâyeler, bu rüyanın birer antitezi durumunda olup, söz konusu rüyaya bağlı olarak ortaya çıkarlar. "Basralı Ebu'l-Kasım" adlı hikâyenin ortasında yer almasına rağmen "Ebu'l-Kasım'ın nasıl zengin olduğunu anlatan" fıkra da aynı özelliğe sahiptir ve oldukça hacimli bir anlatmadır (23). Hikâye-i Seyfü'l-Mülûk'ün sonunda yer alan ve anlatının aynı adlı kahramanı tarafından bulunup getirilen Malik adlı bir esnafın anlattığı fıkra ise özel bir yere sahiptir. Zira bu fıkra hem Seyfü'l-Mülûk'ün hikâyesini bitirince belirttiği düşünceyi güçlendirmekte, hem de aynı düşünceye bağlı olarak anlatılan "Malik ile Melikzâde Şirin'in Hikâyesi"ne bir sebep teşkil etmektedir (24). Ayrıca diğer fıkralardan "verilmek istenilen mesajın bir bütün olarak, bir başka hikâye anlatılmadan verilmesinden dolayı da oldukça farklıdır. Bu yönüyle külliyyatın başındaki fıkraya benzeyen söz konusu fıkra ile diğer 4 fıkranın fonksiyonu, aynıdır. Bunlar, Farahnaz'a anlatılan "Hikâye-i Ebu'l-Fâris" (25), Hikâye-i Ebu "Âli Sîna" (26, "Seyfü'l-Mülûk" (27), "Hikâye-i Gamsız Şah" (28) ve "Hikâye-i Vezir-i Mağmûm" (29) adlı hikâyelerin sonunda yer almakta olup, kendilerinden sonraki hikâyelere bir geçiş niteliği taşımakta, bir başka ifadeyle diğer hikâyelerin anlatılmasına bir zemin teşkil etmektedir.

Gelelim külliyyattaki fıkraların yapılarına... Tesbit ettiğimiz 7 fıkranın 3'ü hikâyelerde yeri geldiğinde anlatılan, oldukça hacimli anlatılardır. Nitekim gerek külliyyatın başında "Farahnaz'ın gördüğü rüya" şeklinde anlatılan, gerek "Ebu'l-Kasım'ın nasıl zengin olduğunu"nu kendi ağzından açıklayan, gerekse Seyfü'l-Mülûk'ün sonunda "adı geçen kahramanın çarşıda sürekli gülen ve hiçbir sıkıntısı olmadığına inandığı bir esnafı getirip, işin aslını anlattırıldığını ifade eden "fıkraların hepsi de bu özelliğe sahip anlatılardır. Diğer 4 fıkra ise, bir bölümü ait olduğu hikâyelerin başında, bir bölümü de sonunda bulunan parçalardan müteşekkil anlatılardır. Bu gruba

giren fıkralarda anlatıdan çıkarılacak sonuç, daha hikâyelerin başında ileri sürülür ve külliyattaki hikâyenin kahramanı, bu düşünceyi doğrulayarak olayı anlatır; hikâye bitince de doğrulanan fikir, yani hikâyeden çıkarılacak sonuç, yeniden tekrar edilir. Nitekim külliyatta Ataü'l-Mülûk'ün "Bedrettin-i Lü'lü ve Vezir-i Mağmum" (30), Gamsız Şah'ın "Hikâye-i Ebu Âli Sîna" (31), Ebu'l Fâris'in "Hikâye-i Ebu'l-Fâris" (32), Hürmüz Şah'ın "Hikâye-i Gamsız Şah" (33) adıyla anlattıkları hikâyelerin başında ve sonunda görülen fıkralar, bu türdendir.

İncelemeye tâbi tuttuğumuz 7 fıkradan külliyatın başında yer alan Farahnaz'ın gördüğü rüya (34) hariç hepsi de belli bir düşünceye açıklık getirmek, ileri sürülen tezi güçlendirmek ve isbat etmek maksadıyla ortaya çıkmaktadırlar. Nitekim "Basralı Ebu'l-Kasım" adlı hikâyenin ortasında yer alan fıkra "kimsenin kolaylıkla zengin olmayacağı, mutlaka bazı engelleri aşp birtakım sıkıntıları yaşayarak ve fedakârlık gösterdikten sonra bir yere ulaşılacağı" fikrini isbat etmek için anlatılmıştır. (35) Diğer 5 fıkra da "herkesin bir derdi olduğu, dertsiz insanın olamayacağı" tezini doğrulamak maksadıyla ortaya çıkmaktadırlar ki bu durum, fıkraların genel karakterine de uygundur. (36) Külliyatın başında yer alan, Farahnaz'ın gördüğü rüya niteliğindeki fıkra ise "erkekler vefasızdır" hükmünün ta kendisi olup, diğer "bağlantı-fıkralar"dan ayrı olarak eserdeki "Hikâye-i Ebu'l-Kasım" adlı masalın, prensesin dâyesi tarafından anlatılmasına sebep teşkil eden bir "zemin-fıkra"dır. (37) Yani bu fıkra bir tezi güçlendirmekten ziyade başka hikâyelerle güçlendirilecek hükmü içinde barındıran "çerçeve-fıkra" niteliğini taşımaktadır.

Fıkralardaki tiplere gelince... Bilindiği gibi Türk halk fıkralarında konu ya Nasrettin Hoca, İncili Çavuş v.b. tiplere, belli bir bölge halkına; ya da belli bir meslek, kuruluş grubuna bağlı kişiler etrafında cereyan eder (38). Oysa Binbir Gündüz'de tesbit ettiğimiz fıkralarda oldukça farklı bir durumla karşı karşıya kaldığımızı görüyoruz. Nitekim söz konusu 7 fıkrada "Hikâye-i Seyfü'l-Mülûk'ün sonunda

gördüğümüz anlatının kahramanı, Dımişk Şahı'nın emriyle Seyfü'l-Mülûk'ün çarşıya çıkıp bulduğu, sürekli gülen, çalışırken bile bu özelliğini kaybetmeyen Malik adlı bir esnaftır (35). Külliyyatın en başında gördüğümüz "rüya-fıkra" daha çok bir hayvan masalı niteliğinde olup, anlatının kahramanları (biri dişi, diğeri erkek) iki geyiktir (36). Diğer fıkranın kahramanları ise toplumun üst tabakasına mensup olan yönetici-hükümdar, vezir veya şehzade, yahut tüccar niteliğindeki kişilerdir. "Harun Reşit", "Basralı Tüccar Ebu'l-Kasım", Amsterdam Şahı Hürmüz Şah, Dımişk-ı Şâm'ın hükümdarı Bedrettin-i Lü'lü'nün veziri "Ataü'l-Mülûk", Basralı bir gemicinin oğlu olan tüccar "Ebu'l-Faris" gibi. Bu arada Ataü'l-Mulûk'le Hürmüz Şah'ın birbirleriyle çok iyi görüşen, yakın arkadaşlar olduğunu da belirtmeden geçmeyelim (37).

İncelediğimiz fıkralardan külliyyatın başında yer alanı hariç diğer 6 fıkra, anlatının asıl kahramanları tarafından anlatılırlar. Oysa Farahnaz'ın anlattığı "rüya-fıkra"nın kahramanı bir çift geyik olduğu halde olay, rüyayı gören prenses tarafında nakledilmiştir. Ancak bu fıkranın "rüya" niteliğinde olması sebebiyle Farahnaz tarafından anlatılmasına rağmen, onu da rahatlıkla bu gruba dahil edebiliriz.

Eserdeki fıkraların konularına baktığımızda üç ayrı grupta mütalâa edilebileceğini görüyoruz: Tesbit ettiğimiz 7 fıkradan eserin başında yer alan ve Farahnaz'ın gördüğü "rüya-fıkra", "erkeklerin ve vefasızlığı" üzerinedir. Nitekim Farahnaz rüyasında tuzığa düşen erkek geyiği kurtarmak isterken kendisi yakalanan ancak, aynı vefayı kurtardığı erkek geyikten göremeyen dişi geyiğin durumundan etkilenerek bütün erkeklerin vefasız olduğuna inanır ve mevcut taliplerini düşünmeksizin reddeder (38). Söz konusu fıkralardan birinde ise konu, anlatının başında "insanların sahip oldukları herhangi bir konuda öğünmelerinin yersiz olduğu, kendisinden daha üstününün de olabileceği" iken sonunda "insanların elde etmek ya da ulaşmak istediklerine sahip olabilmek için çeşitli sıkıntılara boyun eğmek zorunda kalacakları ve erkeklerin vefalı olduğu" şeklinde

değişmektedirler. Ntekim "Basralı Ebu'l-Kasım Hikâyesi"nde Harun Reşid "dünyanın en zengin, en âdil, en güçlü, en renkli kişinin kendisi olduğu" konusunda sürekli övünmektedir. Bunu gören vezir-i azâmı Cafer, onun bütün gün övünmesine dayanamaz ve hoşnutsuzluğunu dile getirir. Bunun üzerine halife "dünyada bana eş olacak, benimle boy ölçüşebilecek biri var mı?" diye sorunca veziri de "evet, Basra'da Ebu'l Kasım gibi zengin, âdil, muktedir ve sevilen bir kişi vardır, ben gördüm ve şahit oldum." şeklinde cevap verir. İşittiklerine sınırlanan Harun Reşid, Ebu'l-Kasım ile tanışmak ister ve hemen kılık değiştirerek Basra'ya gidip onu bulur. Ebu'l-Kasım'dan "bu duruma ne kadar zorluk ve sıkıntıyla geldiğini ifade eden hayat hikâyesini "dinleyen halifenin vezirine olan kırgınlığı geçer. Başta, hemen bütün dünya edebiyatında "Karbeyaz", "Pamuk Prenses ve 7 Cüceler" adıyla bilinen masaldaki üvey annenin elindeki sihirli aynasında "dünyada kendinden daha güzel bir kadının olup olmadığını" sormasına benzeyen bu fıkranın asıl konusu, anlatının bitişinde belirginleşen "istenilen mevkilere kolay ulaşılamayacağı" meselesidir. İhtimal anlatıcı, hikâyesine böyle renkli ve ilginç bir motifle başlamayı uygun görmüştür. Geri kalan 5 fıkranın hepsi de "herkesin bir derdi olduğu, dertsiz kimsenin olamayacağı" tezine bağlı olarak gelişirler ve üçüncü grubu teşkil ederler. Nitekim Seyfü'l-Mülûk'ün, resmini görerek âşık olduğu sevgilisi, Şahbal Şah'ın kızı Bedr-i Cemâl'i araması ve ona yıllar önce Hazreti Süleyman'ın âşık olduğunu öğrenmesini, bu arada erkek kardeşinin hile ile tahtı ele geçirmesini (39); Dımışk-ı Şâm'ın hükümdarı Bedrettin-i Lü'lü'nün veziri Ataü'l-Mülûk'ün hiç tebessüm etmeyişi, babası ölünce malını yiyip bitirmesi, tam intihar edeceği sırada vasiyet gereğini yerine getirdiğinde hatasını tamir imkânı bularak iki ortakla yola koyulmasını, onların ihaneti üzerine yaşadığı maceraları, nihayet Şiraz Hükümdarı Şah Tahmasıb'ın kızı Zeliha Sultan'a âşık olup başvezirliği yakaladığı sırada, etrafındakilerin onu çekemeyerek Zeliha Sultan'ı saflarına çekmelerini ve kendini rüşvet, iltimas v.b. suçlardan azlettirmelerini, bu sebeple "Mağmum Vezir" diye anılmasını (40); Amsterdam Şahı Hürmüz'ün karısı Raziye Sultan'a her türlü

sihri yapmaya muktedir olan Ebu Âli Sînâ'nın âşık olmasını, elde edemeyince de onu efsunlayarak "kocasının yanına her yaklaşmasında bayılır olmasını (41); gemici Ebu'l Fâris'in Hanzad'a olan aşkının mutlu sona ulaşmasını ancak, gittikçe kötüleşen geçimlerini düzeltmek amacıyla çıktığı uzunca seyahatten döndüğünde eşinin, evlenmiş olduğunu görmesini, bunun üzerine bütün hukukî kurumlara müracaat ederek tekrar nikâhl oldukları halde karısının, yokluğunda evlendiği genç adamı hiç unutmadığını farketmesi ve hiç huzurunun kalmamasını (42); Malik adlı bir esnafın sürekli güldüğü halde gerçekte öyle olmadığını, sözü edilen fıkralardan öğreniyoruz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; incelediğimiz fıkraların bir kısmı hacimli ve bütün fıkralardır. Bu fıkraların bazıları, anlatımın başında, bazıları da, anlatımın sonunda yer alan parçalardan oluşur. Söz konusu fıkraların biri hariç hepsi de ileri sürülen bir tezi güçlendirmek, bir düşünceye açıklık getirmek maksadıyla ortaya çıkmaktadırlar. Esasen başında yer alan rüya-fıkra ise, başka fıkralarla güçlendirilecek hükmü içinde barındırmaktadır.

Fıkraların kahramanlarına gelince... Ekseriyeti toplumun seçkin zümresine mensup şah, vezir, tüccar olan fıkraların birinde iki geyik, diğerinde ise bir esnafla karşı karşıya kalıyoruz.

Fıkraların anlatıcıları hemen hepsinde olayın asıl kahramanları olduğu halde rüya-fıkrayı nakleden, o rüyayı gören Ferahnazdır.

Söz konusu fıkraların ekseriyetinin konusu "herkesin bir derdi olduğu" yolunda olup, bir tanesinde "Erkeklerin vefasızlığı" söz konusudur. Anlatımın ortasında tesbit edilen tek fıkrada ise konu, hikâyenin başında ve sonunda farklılıklar göstermekte olup başta "insanların sahip olduklarıyla övünmelerinin yersizliği ve kendilerinden o konuda daha üstünü bulunabileceği" iken sonda "erkeklerin vefasız oldukları" şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Dikkat edilecek olursa külliyattaki fıkraların ekseriyetinin konusu "dertsiz insan olamayacağı" üzerine kurulmuştur. Türk Halk

Edebiyatı'nda "Gülmez Sultan" ve "Kahkaha Ülkesi" masallarıyla, "soğann cücüğünü yemekten başka bir derdi olmayan ve memleketinin dertsiz tek kulu olan çoban"ı anlatan fıkrada kendini hissettiren bu konu, bütün dünya edebiyatlarında da olsa gerektir.

Fıkraların halk muhayyilesinin ürünü olduğunu ifade eden bu durumdan başka Binbir Gündüz'deki fıkralardan külliyyatın en başında olanı, bütün hikâyelerin anlatılmasına sebep teşkil eden "zemin-fıkra" niteliğinde; hikâye ortasında anlatılanı, anlatının çerçeve hikâye olmasını sağlayan bir özelliktir. Diğer 5 fıkra da hem bir hikâyenin neticesini belirten, hem de diğer hikâyeye bir başlangıç teşkil eden "bağlantı-fıkralar"dır.

Külliyyattaki masalların bir kısmında fıkra görülmeyişini ise, söz konusu anlatıların belli bir teze bağlı kalınarak, tıpkı fıkra gibi anlatılması ve bunun da fikranın karakterine uygun bir durum arzetmesiyle, tesbit edilen fıkraların ise külliyyatın "çerçeve hikâye" özelliğini bozmadan yerleştirilmesiyle açıklayabiliriz.

Kısacası araştırmamız fıkraların sadece Türk Halk Edebiyatı türlerinde değil, dünya edebiyatının çeşitli eserlerinde de bulunabileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.